

Аскарбеков Д.Э.

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ БАЖЫ ТӨЛӨМДӨРҮ
ИНСТИТУТУНУН ЧӨЙРӨСҮНДӨГҮ МЫЙЗАМДАРДЫН ӨНҮГҮҮСҮ ЖАНА
ТАРЫХЫЙ-УКУКТУК АСПЕКТИЛЕРИНИН КАЛЫПТАНУУСУ**

Аскарбеков Д.Э.

**ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ СТАНОВЛЕНИЯ И
РАЗВИТИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В СФЕРЕ ИНСТИТУТА ТАМОЖЕННЫХ
ПЛАТЕЖЕЙ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

D.E. Askarbekov

**HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE FORMATION AND
DEVELOPMENT OF LEGISLATION IN THE SPHERE OF THE INSTITUTE
OF CUSTOMS PAYMENTS IN THE KYRGYZ REPUBLIC**

УДК: 342.951:339.543 (575.2)

Бул илимий макалада автор Кыргызстандагы бажы төлөмдөр институтунун пайда болуунун тарыхый аспектилери жана бажы мыйзамдарынын укуктук маселелеринин калыптануусу жөнүндө карайт. Макалада жүргүзүлгөн изилдөөдө көрсөтүлүп тургандай, Евразиялык экономикалык бирликке кошулуудагы, мамлекеттик маанилүү институттардын өзгөрүлүшүн терең ойлоноуга алып келүү менен, Кыргыз Республикасындагы социалдык-экономикалык жана саясий өзгөрүүлөр жана бажы төлөмдөрүнүн өзгөрүлүшү да кирет. Тышкы экономикалык карым катнаштын өзгөрүлүшү көйгөйү мамлекеттеги мыйзам базасынын өсүшүн жана өзгөрүлүшүн талап кылат. Эгер бажы төлөмдөрүнүн пайда болушуна тарыхка көз чаптырсак, анда бажы төлөмү тарыхый өнүгүүсүндө жана түзүлүшүндөгү Кыргызстандагы бажы мыйзамдарынын бир катар тарыхый баскычтарды басып өткөнү жана азыркы учурда жаңы интеграциялык өнүгүү жолунда турган фактысы өзүнө көңүл бурат.

Негизги сөздөр: бажы төлөмдөрү, өнүгүү, калыптануу, мамлекеттик институттар, бюджет, киреше, тышкы саясат.

В данной научной статье автор рассматривает исторический аспект возникновения института таможенных платежей и правовые вопросы становления таможенного законодательства Кыргызстана. Проведенное в настоящей статье исследование подтверждает, что происходящие в Кыргызской Республике социально-экономические и политические изменения в связи со вступлением в Евразийский экономический союз влекут необходимость глубокого осмысления и совершенствования наиболее важных ее государственных институтов, к числу которых относятся таможенные платежи. Проблема изменения внешнеэкономических отношений требует быстрого развития и изменения законодательной базы страны. Если рассматривать исторический аспект возникновения института таможенных платежей, то обращает на себя внимание тот факт, что институт таможенных платежей в своем историческом развитии и становлении в системе таможенного законодательства Кыргызстана прошел ряд исторических этапов и в настоящее время находится на новом этапе интеграционного развития.

Ключевые слова: таможенные платежи, развитие, становление, государственные институты, бюджет, доход, внешняя политика.

In this scientific article the author considers the historical aspect of the emergence of the Institute of customs payments and the legal issues of the customs legislation of Kyrgyzstan. The study conducted in this article confirms that the socio-economic and political changes taking place in the Kyrgyz Republic in connection with the accession to the Eurasian economic Union entail the need for deep understanding and improvement of its most important state institutions, which include customs payments. The problem of changing foreign economic relations requires rapid development and changes in the legal framework of the country. If we consider the historical aspect of the emergence of the Institute of customs payments, it is noteworthy that the Institute of customs payments in its historical development and formation in the system of customs legislation of Kyrgyzstan has passed a number of historical stages and is currently at a new stage of integration development.

Key words: customs payments, development, formation, state institutions, budget, income, foreign policy.

Евразиялык экономикалык бирлигине киришине байланыштуу, Кыргыз Республикасындагы жүрүп жаткан социалдык-экономикалык жана саясий өзгөртүүлөр, мамлекеттеги институттарды, анын катарында бажы төлөмдөрүн да, терең ойлоноу менен өзгөртүүгө жана өркүндөтүүгө алып келет. Азыркы учурда Кыргыз Республикасы дүйнөнүн 140тан ашуун өлкөлөрү менен соода ишин жүргүзөт. Бажы төлөмдөрү мамлекеттик бюджеттин ажырагыс олуттуу бөлүгү катары, жалпы мамлекеттик салыктардын жана жыйымдардын бир бөлүгүн түзөт жана бюджеттин киреше бөлүгүн толтуруунун маанилүү булагы катары калат. Аны толтуруу мамлекеттин көптөгөн социалдык-экономикалык милдеттенмелерин, жакырчылыкты жоюуга, эмгек акысынын көбөйүшүнө, калктын жашоо турмушунун деңгээлин жогорулатуусун чечүүгө алып келет.

Бажы төлөмдөрүн чогултууну жогорулатуу тышкы соода ишинин көлөмүнөн жана укуктук каражаттарын колдонуу деңгээлинин натыйжалуулугунан түздөн-түз көз каранды, бул бажы төлөмдөрүн мамлекеттин бюджетине өз убагында жана толук келип түшүүсүнө кепилдик берет жана жалпы мамлекеттик салыктардын жана жыйымдардын системасынын ажырагыс бөлүгү катары саналат.

Кыргыз Республикасы Евразиялык экономикалык бирликке кирди. Тышкы экономикалык мамилелердин өзгөрүүсү өлкөдөгү мыйзамдык базаны тез өнүктүрүүнү жана өзгөртүүнү талап кылат.

Бирок, Кыргызстандагы бажы төлөмдөрүн төлөөнү административдик-укуктук жөнгө салуу маселелерин комплекстүү изилдөө ушул мезгилге чейин каралган эмес. Эгерде бажы төлөмдөрү институтунун тарыхый өнүгүү аспектисине көз чаптырсак, мамлекеттин пайда болушуна жана өнүгүшүнө, мамлекет катары, баштапкы этапта мамлекеттин казынасынын толушунун бирден-бир булагы катары болуп, согуштун натыйжасында келип түшкөн трофейлери болуп саналат. Ошол учурга карата жүргүзүлгөн соода байланышы эпизоддук, чек арасы шарттуу болгондуктан, соодагерлердин бажы жыйымдарын чогултуу, керек болсо мамлекеттин бюджет булагын толтуруу жөнүндө сөз кылуу мүмкүн эмес болгон.

Сооданын өнүгүүсү менен алгачкы эң жөнөкөй жыйымдар пайда боло баштады, анын үстүнө, бул мүнөздүү жыйымдар ошол аймактарда жашаган, жергиликтүү жамааттар тарабы аркылуу өткөн соодагерлерден алынып турган. Мүлктүк жана соода кыймылын жүргүзүү үчүн мамлекет акча жыйноо менен алектенген эмес. Мындай тартип көбүнчө жаңы типтеги борборлоштурулган мамлекет түзүлгөнгө чейин пайда болгону байкалып турат. Жергиликтүү жамааттар (өзүнүн “инфраструктурсы” бар) менен соодагерлер жана жер кезип жүргөндөрдүн ортосундагы “келишимдик” мамилелер бул ири калктуу жерлерге кирүү үчүн төлөмдөр алынып турган, мындай тартиптер ар кыл элдердин тарыхый жазуу жүзүндөгү булактары аркылуу, ар кандай маалыматтар менен далилденген.

Азыркы учурда төлөмдөрдү кабыл алды деп, белгилүү бир милдеттерди аткаргандыгы үчүн алынган ар кандай мамлекеттик төлөм эсептелинет. Төлөм деген сөздүн азыркы мааниси белгилүү бир милдеттерди аткаргандыгы үчүн төлөнө турган мамлекеттик жыйым. Бирок дайыма мындай боло берген эмес. “Төлөм” деген сөздүн этимологиялык мааниси “биригүү” деген этиш сөзүнөн алынган, башкача айтканда “төлөм” деген сөз “мүлк менен бирликте” деген мааниси түшүндүргөн эмес [1], ал эми атап айтканда биринчи төлөмдөр бул бажы чогултуусу болгон. Мисалы, кыргыз эли жана уруулары башка кандайдыр бир элдин же уруулардын аймагы аркылуу, малды жаюу же ошол жер аркылуу көчүп өтүүсү үчүн салык төлөшкөн. Ошол аймактын ээлери, малдын ээлеринен туяк-акы жана туяк-пул өндүрүү менен алектенишкен. Башка уруулардын өкүлдөрүнүн малдары үчүн жер транзиттик аймак катары салык салуунун түздөнтүз объектиси болуп эсептелинген.

"Салыктын" өзү "туяк берүүгө милдеттүү" катары аныкталынган, башкача айтканда аймактан өтүү, айдап өтүү үчүн төлөмдөр чогултулган.

Азыркы тил менен айтканда, төлөмдүн субъектиси деп өзгөчө субъект аталган, анткени алар өзүнүн туугандарына эмес, башка чоочун элдерге жана урууларга тиешелүү болгон. Салыктын усулу болуп, аймак аркылуу айдап өткөн, кошуна элдердин малдары,

жана дагы кербендер (кашкар, кокон, орус сыяктуу) эсептелинген.

Бул чогултуулар, бажы төлөмдөрүн мүнөздөгөн, анткени салк берүүчү башка аймак-чек араны кесип өткөндөн баштап, ал салыктын бирдиги болуп, бажы жыйымдарынын негизи катары алынган. Орто кылымдагы мезгил чоң кызыкчылыкты жаратат, анткени ошол учурда төлөмдөрдү чогултуу деп, шаарлардагы жана мамлекеттердеги коомчулук жолдорду жана көпүрөлөрдү колдонуу, андан тышкары соттук тартиптердин кириши, жүргүзүлүшү жана башка милдеттерди аткаруу менен бирге, көбүнчө кеңири таралган төлөм, бул башка өлкөгө кирүүдөн, андан тышкары соодагерлерден чогулган төлөм экендигин билдирет.

Борбордук Азия аймагындагы бажы төлөмдөрү институтун ишке ашыруудагы тарыхый өнүгүүсүнө кененирээк токтолсок. Борбордук Азиядагы, Кыргызстандагы эң биринчи бажы кызматынын жана бажы жыйымдарынын (чогултуунун) пайда болушу, бул биздин заманга чейинки I кылымдагы сак падышасы Томириске таандык. Бул маалымат улуу Түрк каганаты Бумына-каган жана Истеми-кагандын башкаруу учурундагы бажы мыйзамдарынын эрежелеринде чагылдырылган [2].

Кээ бир илим изилдөөчүлөр Кыргызстандын аймагындагы бажы мамилелери, Улуу Жибек жолу түзүлгөндөн баштап, пайда болгон деп эсептешет. Мисалы окумуштуу Мешериков В.А. өзүнүн ишинде Кыргызстандын аймагындагы бажы мамилесинин өнүгүшүн бир нече баскычка бөлгөн. Кыргызстандагы бажы мыйзамдарынын системасындагы бажы төлөмдөрүнүн өнүгүшү, өзүнүн тарыхый өнүгүшүндө жана түзүлүшүндө бир катар тарыхый баскычтарды өттү:

- биринчи баскыч – бул биринчи бажы чогултуусу Улуу Жибек жолу мезгилинде (VII-XVI кк);
- экинчи баскыч – бул Кокон падышачылыгы мезгилинде (XVIII-XIX кк);
- үчүнчү баскыч – бул бажы чогултуусу Орус падышачылыгынын Кыргызстандын аймагындагы мезгили (1863-1917-жж.);
- төртүнчү баскыч – Совет бийлигинин биринчи бажы тарифи (1917-1991-жж.);
- бешинчи баскыч – бажы төлөмдөрү институту азыркы убакта:
  - 1992-жылы КРда биринчи бажы кодексинин кабыл алынышы;
  - 1997-жылы КРда экинчи бажы кодексинин кабыл алынышы;
  - Кыргыз Республикасындагы үчүнчү бажы кодексинин кабыл алынышы;
  - Кыргызстан ЕАЭБ мүчөсү катары, “Кыргыз Республикасындагы бажыны жөнгө салуу жөнүндө” жаңы кодексти кабыл алуу.

Окумуштуу В.А. Мешериков менен биз, анын Кыргызстандын аймагындагы бажы мамилесиндеги хронологиялык өнүгүү баскычтарына толугу менен кошулабыз.

Кыргызстандын маданий, экономикалык, соода жана саясий өнүгүүсүнө мындан ары дагы таасирин тийгизүү үчүн, Борбордук Азия аркылуу өткөн Улуу

Жибек жолу, бүткүл регион үчүн өтө зор мааниге ээ болгон. Улуу Жибек жолунун негизги катышуучулары азыркы Кыргызстан-Алай, Ош, Иркештам, Жогорку Барехан (Барскон п.), Нузкент (Карабалта) аймактары аркылуу өтүшкөн. XVIII кылымда бул аймактарда биринчи жолу чек ара бажылары жайгашкан, ошондой эле саткан товарлары үчүн төлөм алына турган «базар лагерлери», «чек ара сакчыларынын пунктарындагы базарлар», «чет жердик базарлар» жана шаардык кадимки базарлар жайгашкан. Көптөгөн мамлекеттерде, шаарларда жана ири айыл аймактарда XIX-кылымга чери, чек ара сакчылары соодагерлерден сатуу жана аймак аркылуу өтүү мүмкүнчүлүктөрү үчүн акча чогултушкан. Кээ бир чогултуулар «чон тамга» деп аталып, адатта ички бажы чогултуулары чек арада төлөсү ишке ашырлычы. Бул төлөмдөр ички төлөмдөрдүн көлөмүнөн, ирээти менен чогултуусунан айырмаланчу эмес. XVI кылымдын 70-жылдарына чейин соодадан, кол өнөрчүлүктөн түшкөн, Алтын Ордонун мезгилинде Орто Азияда, Кавказда, Байыркы Орусияда, монголдордо «тамга» деп аталган жаңы ачка салыгы киргизилген. Кийинчерээк «бажычылык» деген түшүнүк пайда болгон, башкача айтканда соода жыйындарын милдеттүү киргизүү (соода жыйыны) [3]. Бул тарыхый баскычта, эч кандай маанилүү бажы саясаты болгон эмес, бажынын максаты бул саясат эмес, мисалы, «ички өндүрүүчүлөрдүн кызыкчылык» идеяларын коргоо маанисинде, а бажы болсо казынаны толтуруу жана киреше алуу инструменты катары жаралып, Алтын Ордодо уюмдашылып жана орус княздары тарабынан «мөөр коюу (товарды өткөрүүдөн чогултулган төлөмдөр үчүн) жер, инстанция катары кабыл алынган.

Экинчи баскыч – бул (XVIII-XIX кк.) Кокан хандыгындагы бажы мамилеси. Кокон хандыгы мезгилинде төлөмдөрдүн жана салыктардын так тизмеси бар эле, жана эң башкы мамлекеттик салык болуп, шариятта өлчөмү аныкталган, соода төлөмдөрү 1/40 өлчөмүндө – зекет капиталы болгон [4]. Ханчылыктын көчмөн райондорунда зекет, мамлекеттик аймактарга малды жаюу укугу үчүн салык катары киргизилди. Бул жыйымдар менен коштолгон кыйынчылыктар, башкаруучуларды эсепке алууга мүмкүн болгон учурда гана зекетти жыйноого чектөө киргизүүгө мажбур кылды.

Кийинчерээк, убакыттын өтүшү менен, иш жүзүндө, бул зекеттин эки гана негизги түрлөрү сакталып калды: соода жүгүртмөсүнөн жыйноо жана жайыт жерлеринен жыйноо.

Соода жүгүртмөсүнөн зекетти товардын баасынан 2,5% өлчөмүндө алуу, андан тышкары, зекетчинин пайдасына ар бир төөдөн 1 ден кокон алынчы. Зекет жана зекет салыгын төлөгөндүгү тууралуу кагазды алып, зекетчи соодагерге салык тууралуу кагазды берип, Кокон хандыгы ичинде бир жылга чери акысыз жүрүүгө мүмкүнчүлүк берчи [5]. Кокондо бажылар (чор-су) өз ишин, бажы төлөмдөрүн (зекет) төлөтүү үчүн ишке ашырган.

562-жылы Византиялык жана Персиялык соодагерлер өздөрүнүн товарларын бир гана чек арага коюлган бажы төлөмдөрүн төлөй турган пункттардан

алып өтүшү керек болчу, бирок соодагерлер ар кандай мүмкүнчүлүктөрдү пайдалануу менен аны айланып өтүүгө аракет жазашчу, ошонун негизинде эң биринчи тарыхта бажы төлөмдөрүнөн баш тартуу, контрабанда фактылары пайда болгон.

Үчүнчү тарыхый баскыч – бул Кыргызстандын аймагындагы Орус падышачылыгынын бажы укугу (1863-1917-жж.). Бул баскыч төлөмсүз эркин соодачылыгы менен тарыхта кызыкчылыкты калтырды.

Чет элдик товарлар төлөмсүз, бажынын тартиптери жана ырым-жырымдары менен киргизилчү. XIX-кылымдын 50-жылдарында бүткүл дүйнө боюнча тышкы соодада фритредердик (эркин соода) багыты кеңири жайылган. 1850-1857-1868-жылдары Орусиядагы бажы тарифи либералдык мүнөздө жана эркин сооданы жарыялоо менен айырмаланган. 1857-жылдын 1868-жылга чейинки убакта Орусияда бажы иштеринин реформасы байкалган. Бажыны жөнгө салуу бажы тарифтерин жана бажы уставдарын кабыл алуу менен негизделген. Бажы мекемелерин башкаруу милдеттери бажыны чогултуу Департаментине өткөрүлүп берилген. Киргизилген, ошондой эле сыртка чыгарылган товарларга төлөм арзандатылуусу улантылган. 1856-жылы август айларында 1850-жылы киргизилген тарифти кайра карап чыгуу чечими кабыл алынган жана жаңы тариф түзүү үчүн Өзгөчө атайын комитет негизделген.

Жаңы тариф саясатын талкулоо эркин соода тарапаштары менен протекционисттик көз карашты жактоочулардын ортосунда өтө курч талашты жараткан. 1857-жылдын 25-апрелинде Александр III тарабынан бекитилген жаңы бажы тарифи, эркин соода пайдасына дагы бир ырайымдык алып келди.

1865-жылы тарифти кайрадан карап чыгуу болуп өттү. 1865-жылдагы өзгөрүү негизинен тариф беренелеринин айрымдарын бири-бири менен байланыштыруу аркылуу кыскартып, беренелерди жоюу, бул казынага анча-мынча киреше алып келүүгө, ошондой эле жалпы киргизилген товарларга төлөмдөрдү азайтууга багытталган [6].

Жаңы тариф 1868-жылдын 3-июнунда бекитилген. Жалпы эркин сооданын принциптерине жооп берүү менен, ал бир катар маанилүү өзгөчөлүктөргө ээ болгон.

Бажы тарифи 16-беренени четке каккан, 152-беренени кыскарткан жана 35-беренедө өлчөмдөрдү көбөйткөн. 1877-жылдын 1-январынан тартып алтын берүү – жаңы бажы төлөм тартиби киргизилген, ал бажы төлөмдөрүн 50% көтөрүүгө алып келген. 1892-жылы кабыл алынган бажы уставы контрабандага каршы күрөшүүгө, соода эрежелерин бузгандыгы үчүн бирдей жоопкерчилик тартуу мыйзамдарын өнүктүрүүгө өбөлгө түздү. Жана 1893-жылы кош бажы тарифин көрсөткөн жаңы мыйзам кабыл алынды. 1904-1910-жылдары бажы уставы кабыл алынып, анда бажы укук бузууларына каршы күрөшүүгө, бажы саясатынын механизмдерин ишке ашырууга өзгөчө көңүл бурулду, бажы-тарифтик ыкмаларды жөнгө салуунун баштапкы баскычтары негизинен эң жөнөкөй жана ар түрдүү жыйымдар жана салыктар аркылуу өнүктү.

Кийинчирээк алар бажы төлөмдөрүн өнүккөн формаларына ээ болуп, алар өздөрүнө бажы төлөмдөрүн, ар түрдүү жыйымдарды жана салыктарды камтыды.

Бажы төлөмдөрү мамлекеттин бажы-тарифтик тажрыйбасында эң негизги каражат болуп калды. XX кылымдын экинчи жарымында бажы тарифтерин жөнгө салуу өсүп, ал эми мамлекеттин казынасын толтуруу, бажыга киреше киргизүү экинчи планга өткөн. Тарифти жөнгө салуу бул тышкы соода саясатынын классикалык куралы бойдон калууда, бирок бажы тарифинин ченемдик-укуктук жана укук коргоо функциялары өзгөчө мааниге ээ экенине көңүл бурулду.

Кыргызстандын Орус империясынын курамына киргенден тартып анын аймагында жалпы орусиялык ченемдик-укуктук актылар жана бажы укук чөйрөсүндө негизги укуктук абал ишке кире баштаты. Кыргыз элдери жайгашкан аймакка 4 област кирип, (Жети-Суу, Сырдарыя, Фергана жана Самарканд), алардын бажы кызматы бажы чогултуу Департаментине баш ийген, ошол жердин Бажы аймагынын башчысы аркылуу ишке ашырылчу. Башчы өзүнө ишенип берилген аймакта жайгашкан бажы түзүлүштөрүн жана кароолчуларын башкарууну жүзөгө ашырчу.

Өзүнө бөлүнүп берилген аймактардын чегинде ал бажы чогултуу Департаментине баш ийүү менен, өз алдынча иштерин жүргүзгөн.

Төртүнчү баскыч – бул Советтер союзунун бажы укугу (1917-1991-жж.). XX кылымдын башында Орусия бажы мамлекеттик монополиянын негизинде, өнүккөн бажы укугуна ээ болгон, 1918-жылы 29-майда РСФСРдин Советтик элдик комиссариаты «Советтик бийлигиндеги борбордук жана жергиликтүү органдарындагы жергиликтүү бажы мекемелериндеги төлөмдөрдү чогултуу жана анын иштерин жөнгө салуу укуктарын бөлүштүрүү боюнча» декрет кабыл алды [6]. 1922-жылы 9-мартта РСФСРдин БИК жана СНК батыштан келген соодага биринчи бажы тарифин жана 1922-жылы 13-июлда советтик биринчи сооданы тышка чыгаруу тарифин бекитти. 1924-жылдын 14-декабрында СССРдин БИКнын Президиуму СССРдин Бажы уставын бекитти, ал эми 1928-жылы СССРдин БИК жана СНКнын токтому менен 19-декабрда СССРдин биринчи Бажы кодекси бекитилип, ал ар кандай толуктоо жана өзгөртүүлөр менен 36 жылга созулду. 1930-жылы СССРдин бажы тарифтеринин Токтому кабыл алынып, бир кыйла бөлүгү 30 жылдан ашуун иштеп келди.

Көрсөтүлгөн мыйзам актылары Кыргызстандын да аймактарында иштеп келди. 1936-жылдын 5-декабрында VIII Советтик Бүткүл союздук кезексиз съездде СССРдин 3-чү Конституциясы кабыл алынып, ал жерде СССР – бул тең укуктуу Советтик Социалисттик Республикасынын бириккен мамлекеттеринин ыктыярдуу биригишинин негизинде түзүлгөн чоң мамлекет деп жарыяланган. СССРдин Конституциясына ылайык Кыргыз АССРи союздук республикасы деп кайра жаралган.

Бешинчи баскыч – бул Кыргыз Республикасынын бажы укугу [6]. Кыргыз Республикасындагы

биринчи Бажы кодекси 1922-жылы 2-июнда №934-ХII Кыргыз Республикасынын Жогорку Кенеш тарабынан кабыл алынган.

Ал республикадагы бажы иштерине тиешелүү, бирден бир системалаштырылган акт болуп эсептелген, жана 19 главадан турган. Андагы 6 глава бажы төлөмдөрдү жана бажы чогултууну өзүнө камтыган.

Бул главадагы ченемдер негизинен бажы чогултуу төлөмдөрүнүн тартиптерин ачып берген. Бажы кодексинде бажы төлөмү, бажы төлөмдөрүнүн түрлөрү, бажы төлөмдөрүнүн тартиптери, тарифтик жана тарифтик эмес ыкмалар, андан тышкары товарлардын бажы төлөмдөрүн аныктоо, бажынын түшүнүктөрү, товардын кайсы мамлекетке тиешелүү экенин түшүндүргөн түшүндүрмөлөр бул кодексте жок болгон.

Жалпысынан алып караганда 1992-жылы кабыл алынган Бажы кодекси 1991-жылы кабыл алынган СССРдин Бажы кодексинин түзүмүнө жана абалына окшош болгонун көрсөтүп турган. Кыргыз Республикасындагы экинчи Кыргыз Республикасынын Бажы кодекси, 1995-жылы 10-февралда Алмата шаарында КМШга мүчө болгон өлкөлөрдүн бажы мыйзамдарынын негиздери иштелип чыгып, ошол мамлекет башчыларынын кол коюуусу менен ишке киргизилген. Бажы биримдигинин алкагында Бажы кодекси бажы органдарынын иш-аракеттерин жөнгө салууда, өлкөнүн экономикасын жана стандарттарды айкалыштыруунун негизинде улуттук бажы мыйзамдарынын өзгөчөлүктөрүн эске алган.

Бул кодекстин 3-чү бөлүмү «Бажы төлөмдөрү» деп аталат. Бажы төлөмдөрүнүн жана салыктын түрлөрү деп буларды түшүнөбүз:

- бажы төлөмү;
- белгилүү айрым бир иштерге уруксат алуу үчүн берилген төлөм;
- бажы жол-жоболоруна бажы чогултуу;
- товарларды сактоо;
- товарлардын бажы коштоосу;
- бажы аукциондорго катышуу үчүн төлөм;
- мөөнөтүндө төлөнбөгөн жана узартылган бажы айыптар боюнча пайыздар;
- бажы ченемдик-укуктук актыларды бузгандыгы үчүн айып;
- интеллектуалдык укук менчик ээсинен арыз кабыл алуу;
- банк жана башка кредит берүү мекемелерин Кыргыз Республикасынын бажы комитетинин бирдиктүү реестерине киргизүү;
- жеке жактар үчүн бажы алымдарына жана салыктарга бирдиктүү баа берүү;
- салыктар;
- импорттун наркына салынуучу салыкка баа кошуу;
- акциздик товарлардан акциздик салык;

Бирок бул бажы кодексинде бир катар кемчиликтер орун алган: импорттоонун жана экспорттоонун жол-жоболорун каттоодо түшүнүксүздүк жана тааалдашуу орун алган; бажы жол-жоболорун жүргүзүү үчүн начар маалыматтык-коммуникациялык технология менен жабдылган; тобокелчиликти

баалоонун системасынын жана тобокелчилик менен башкаруунун жоктугу.

Үчүнчү бажы кодекси 2004-жылы 13-апрелде Кыргыз Республикасынын Жогорку Кенешинин Мыйзам чыгаруу комитети тарабынан, 2004-жылдын 12-июлундагы №88 Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасындагы Бажы кодексин ишке киргизүү жөнүндө» мыйзамына ылайык кабыл алынып, 2005-жылдын 1-январында ишке кирген.

2005-жылы 1-январында ишке кирген Бажы кодекси, Дүйнөлүк бажы уюмунун сунуштарына, Киот-конвенциясы – Эл аралык конвенциясынын бажы жол-жоболорун жөнөкөйлөтүү жана шайкеш келтирүү жөнүндө жаңыртылган жоболорунун негизине ылайыкталынган.

Анын натыйжасында, бажы төлөмдөрүн олуттуу өзгөртүүнү жана өнүктүрүүнү укуктук жөнгө салуу:

- бажы жана салык мыйзамдарынын милдеттендирилген адамдар аркылуу аткарган бөлүгүндө бир катар юридикалык карама-каршылыктар жөнгө салынган болчу;

- бажы органдарынын бажы төлөмдөрүн өндүрүп алуу, салыктарды, ошондой эле аларды ишке ашыруу жол-жоболорунун ыйгарым укуктары тагыраак белгиленген.

Бажы мыйзамдарындагы өзгөрүүлөр бажы иштерин уюштурууну өздөштүрүүгө толугу менен салым кошкон, бирок алар бажы төлөмдөрүн, салыктарды, алардагы карызды өз убагында төлөп берүү жана толук төлөп берүүнү калыбына келтирүү күтүлгөн натыйжалуулукка алып келген жок.

Кыргызстандын бажы мыйзамынын өнүгүүсүнүн кийинки баскычы Кыргыз Республикасынын Евразиялык экономикалык бирликке кириши менен байланышкан. Евразия экономикалык бирлигинин өлкөлөрүнүн мыйзамдарына шайкеш келтирүү максатында жана талаптарына ылайык, 2014-жылдын 30-

декабрында Кыргыз Республикасынын Бажы кодекси өз күчүн жоготуп, 2014-жылдын 31-декабрындагы №184 Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасында бажылыкты жөнгө салуу», "мыйзамы ишке кирди, ошондой эле 2014-жылдын 30-декабрында "Кыргыз Республикасынын бажы тарифи жөнүндө" жаңы мыйзам күчүнө кирди.

Салыктарды, төлөмдөрдү баардык айырмачылыктар менен эсептөөнүн негизинде, мамлекеттик бийликтин атынан алынган көптөгөн салыктар жана төлөмдөр, мамлекеттин кирешесин түзгөн жана анын бар болушуна бирден бир кызмат кылган.

Кыргызстандагы бажы мыйзамдарындагы бажы төлөмдөрү институту өзүнүн тарыхый өнүгүүсүндө жана жаралышында бир топ тарыхый баскычтарды басып өткөн жана азыркы учурда ал интеграциялык жаңы өнүгүүнүн баскычында турат.

Адабияттар:

1. Бекяшев К.А., Моисеев Е.Г. Таможенное право [Текст] / К.А. Бекяшев, Е.Г. Моисеев: Учебник. - 2-е изд. перераб. и допол. - М.: Проспект, 2009. - 368 с.
2. Мигранян А.А. Таможенно-тарифное регулирование внешнеэкономической деятельности (на материалах Кыргызской Республики) [Текст] / А.А. Мигранян: Учебное пособие. - Бишкек, 2001. - 210 с.
3. Зайков Ф.А., Зайков А.Ф., Мещериков, В.А. Таможенное право [Текст] / Ф.А. Зайков, А.Ф. Зайков, В.А. Мещериков: Учебное пособие для вузов. - Бишкек, 2002. - 380 с.
4. Пантусов Н.Н. О податях и повинностях, существовавших в бывшем Кокандском ханстве, в последнее время Худоярхана [Текст] / Н.Н. Пантусов // Туркестанские ведомости. - 1876. - №16. - С. 53-58.
5. Сооданбеков С.С. Общественный и государственные строй Кокандского ханства [Текст] / С.С. Сооданбеков. - Бишкек, 2000. - 143 с.
6. Пиляева В.В. История таможенного дела и таможенной политики России [Текст] / В.В. Пиляева: Учебное пособие. - М: ООО «БалтРус», 2007. - 208 с.

Рецензент: к.ю.н. Найманбаев А.Б.